

ŞAHZADE BEHRAM VE MELİKE DİLİRİZ ANLATISI ÖRNEKLEMİNDE UYGUR SÖZLÜ KÜLTÜRÜNDE BİR ÂŞIK TİPİ OLARAK HIZIR*

Esra ÇAM**

ÖZ

Halk anlatıları kültürel belleğin önemli bir bileşenidir. Geçmişten gelen bilgiler, deneyimler ve öğretilerin yansıtıldığı ve yaşatıldığı anlatılar, kültürel belleğin devamlığını sağlamak, toplumun kimliğini korumak ve gelecek nesillere aktarmak fonksiyonuna sahiptir. Halk anlatılarından biri olan Türk halk hikâyeleri de yerleşik yaşama geçişin mahsulü olup Türklerin bu dönemi hakkında pek çok kodlar barındıran bir türdür. Halk hikâyeleri toplumsal yaşamın ve çatışmaların içe dönük olması bir yana özellikle yerleşik yaşamın etkisiyle birlikte aşk konularıyla ön plana çıkmaktadır. Uygurlar, erken dönemlerden itibaren tarih sahnesinde varlığını sürdüren yerleşik yaşama erken geçmiş köklü bir Türk boyudur. Bu köklü geçmişlerini yaratmış oldukları sözlü ve yazılı anlatılara da görmek mümkündür. Bu çalışmaya konu olan "Şahzade Behram ve Melike Dilriz" adlı anlatıda da buna bir örnektir. Anlatıda, kadın kahramanın eşte aradığı özellikler, erkek kahramanları tâbi tuttuğu yarışlar yerleşik yaşamın kültürel kodlarını taşıyan motifler arasındadır. Bu çerçevede şekillenen ve bu çalışmanın merkezinde yer alan Hızır tipi de Uygur Türklerinin kolektif hafızasının ürünü olup gelenekteki Türk Hızır inancıyla ortak ve ayrılan yönleri bulunmaktadır. Bu makalede Uygur Türklerinin inanç yapısındaki ve kültüründeki Hızır tipinin yapısı ve özellikleri tespit edilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, sözlü kültür, anlatı, Hızır, tip.

KHIDR AS A TYPE OF LOVER IN THE UYGUR ORAL CULTURE IN THE CASE OF THE NARRATIVE SHAHZADA BEHRAM AND MELIKE DILRIZ

ABSTRACT

Folk narratives are an important component of cultural memory. Narrative, which reflects information, experiences and teachings from the past, serves the function of ensuring the continuity of cultural memory, protecting the identity of the society and transferring it to future generations. Turkish folk narratives are mostly the product of the transition to settled life and are a genre that contains many codes about this period of the Turks. The theme of love come to the fore in folk narratives especially with the influence of the settled life. The Uyghurs are a deep-rooted Turkish tribe that has survived on the stage of history since the early periods and had an early settled life. It is possible to see their deep-rooted past in the oral and written tales they have created. The narrative of "Şahzade Behram and Melike Dilriz", which is the subject of the current study, is an example of this. In the narrative, the features that the heroine looks for in a spouse and the competitions she forces male heroes to take part in are among the motifs that carry the cultural codes of the settled life. The type of Khidr that takes shape in this context and occupies a central position in this study is a product of the collective memory of the Uyghur Turks, and it has both similar and different characteristics with the traditional Turkish belief in Khidr. In this article, the structure and characteristics of the type of Khidr in the belief system and culture of the Uyghur Turks were identified and examined.

Keywords: Uyghur, oral culture, narrative, Khidr, type.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 25.01.2023; Yayına Kabul Tarihi: 26.06.2023

* Bu çalışma, 2019 yılında Prof. Dr. Halûk Dursun Anısına Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumunda sunulan "Şahzade Behram ve Melike Dilriz Destanında "Sıradışı" Bir Yarışmacı: Hızır" adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr., İzmir; ORCID:0000-0002-2346-2502, E-posta: esrauz.ege@gmail.com.

Giriş

Kültürel kimliğinin bir bileşeni olan halk anlatıları, toplumun ortak hafızasının ürünleri olup toplumsal kodlamaların korunduğu ve paylaşıldığı önemli kaynaklardır. Halk anlatıları; toplumların düşünce sistemini, normlarını, değerlerini, inançlarını, deneyimlerini ve kültürünü koruyarak aktarmak rolünü üstlenerek toplumsal bütünlüğün oluşmasına katkı sağlarlar. Topluluk üzerinde kayda değer etkisi olan anlatılar, kültürel yapıyı sürdürme, şekillendirme ve dönüştürme potansiyeline sahip olabildikleri gibi dikotomik özellikleri sayesinde kendileri de yaratıldığı toplumun yaşam tarzlarında, inanç ve ideolojik sistemlerinde gerçekleşen değişim ve dönüşüm dinamiklerinden etkilenmektedirler. Bu özellikleri, çok katmanlı sentez anlatıların oluşmasına sebep olabileceği gibi o döneme has yepyeni türlerin doğmasına da sebep olabilmektedir.

Türk kültüründe halk hikâyeleri de böyle bir sürecin ürünüdür. Yüzyıllarca epik, göçebe yaşama tarzın ürünü olan destanlar, yeni yerleşik yaşam tarzının geçiş ile birlikte yeni şartlara uygun halk hikâyesi türünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Boratav'ın da vurguladığı gibi bu yeni tür halk hikâyeleri; motif, kalıpsal ifadeler, icra şekli ve bağlamda destanlarla ortak özellikler gösterebilirler. Ancak hikâyeler, destan kökenli olmayan ve kendilerine özgü niteliklere sahip olan türlerdir (2014, s.44-45). Öte yandan, Türk boylarının terminolojisinde terimler arasında farklılıklar söz konusudur. Kahramanlıktan ziyade aşk konularının işlendiği, tarihi olaylara dayanmasının mutlak olmadığı, gerçeğe yakın olayların konu edildiği, nesir ağırlıklı olan (Çobanoğlu, 2004, s. 179) halk hikâyeleri, çalışmamıza konu olan Uygur Türklerinin sözlü kültür terminolojisinde ayrı bir terim olarak yer almamakta, bu bakımdan Batı dillerinde "epope" terimiyle karşılanan, Anadolu sahasında "halk hikâyesi" adı verilen tür için Uygurlar "dastan" terimini kullanılmaktadır (İnayet, 2014, s. 9).

Araştırma konumuz olan "Şahzade Behram ve Melike Dilriz" anlatısı epik anlatılardan uzak, yerleşik kültürden izler taşıyan "aşk dastanı" ya da Türkiye terminolojisine göre bir aşk konulu hikâyedir. Halk hikâyelerinde toplumsal hafıza ile bağlantılı pek çok motif ve tip bulunmaktadır. Bu tiplerden biri de Hızır'dır. Türk kültüründe Hızır, mitoloji ve dinî inançların sentezi olarak sosyal ve kültürel yapıda önemli bir yer tutan kutsal tiptir. Gerek halk anlatılarında gerekse halk inançlarında iyi dilekleri yerine getiren, zor durumda olanlara yardım eden, bilge, ölümsüz ihtiyar bir tip olarak tanımlanmaktadır. Kahramanların zor durumlarında kaldıklarında yardım eden Hızır, kaosu sonlandırıp kozmosu kurmakla ilişkilendirilmektedir. Hızır'a yüklenen anlamlarından anlaşılacağı üzere yardımcı ve kurtarıcı tip olgusundan hareketle tarif edilmektedir. Hızır'ın bu fonksiyonları yalnızca bir tipin karakterize özellikleri hakkında bilgi sunmamakta, aynı zamanda Türk evren sisteminin işleyişi hakkında da bilgi vermektedir. Bu sistem Hızır'ın yer aldığı anlatılar aracılığıyla kutsalın iyiden ve doğrudan yana olacağı, adaletin sağlanacağı, evrenin dengesi bozulduğunda ya da kahramanların zor durumda kaldığı zamanlarda mutlaka kutsal gücün kaosu sonlandırıp kozmosu hâkim kılmak üzere elçi/kurtarıcı/yardımcı göndereceği, müşkül durumlarda umutsuzluğa kapılmamak ve kutsala güvenmek gerektiği düşüncesi gibi örtük anlamlar işlenmektedir. Dolayısıyla Hızır'ın yer aldığı anlatılar, kolektif bilinçte yer alan kutsala ve Türk evren sistemine ait göstergelerinin küçük bir modelini sunmaktadır.

Öte yandan anlatılar her ne kadar kolektif bilincin birer yansıması olsa da bazı unsurlarda muhafazakârlık ve yerelleşme konusunda birbirlerinden farklı özellikler sergileyebilir. Ancak öz yine de kolektif bilince ve kültürel anlam alanına aittir. Ele alınan “Şahzade Behram ve Melike Dilriz” anlatısında yer alan Hızır tipinin özelliklerinin de geleneksel anlatı ve inançlarda yer alan Hızır tipiyle kesişen ve ayrılan bazı hususiyetlerinin olduğu dikkati çekmektedir. Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak Hızır’a ilişkin literatürde yer alan genel bilgilere yer verilmiş, daha sonra anlatıda yer alan Hızır’ın özellikleri detaylı olarak ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise anlatıdaki ve geleneksel Hızır inancının ortak ve farklı yönler analiz edilmiştir.

1. Hızır

Arapça “yeşil, yeşil yer, yeşil dal” anlamlarına gelen el-Ahdar kelimesine dayandırılan *Hızır* sözcüğünün, Arapça *El-Hadır* (hadr, hıdr) kelimesinden geldiği bilinmektedir (Ocak, 1999, s. 39-40). İnançlarda ve anlatılarda Hızır’ın yeşil giysilerle tasvir edilmesinde, kelime anlamının etkisinin olabileceği düşünülmektedir. Hızır inancı üzerine araştırma yapan pek çok araştırmacı, olağanüstü özelliklere sahip bu tipin köklerinin Türklerin eski inanç sistemlerine kadar dayandığını ileri sürmektedir. Öyle ki kadim tarihe sahip Türkler tarih sahnesinde yer aldığından beri gerek inanç sistemlerinde gerekse dünya algılarında çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. Eski inançların bir kısmı varlığını günümüze kadar sürdürürken bir kısmı da halk hafızasından silinip, unutulmuş ya da yeni inançların etkisiyle farklı kılıklara bürünmüştür. Bu düşünce sisteminden yola çıkarak da Hızır’ın arkaik kökleri olduğu üzerine çeşitli düşünceler ileri sürülmektedir.

Bilindiği üzere eski Türk inanç sisteminde “sahip” niteliğindeki “koruyucu iyeler” vardır (Beydili, 2005, s.273). Türk boylarının yeni kültür dairelerine girmesi ve inanç sistemlerinde değişiklikler olması ile birlikte bu koruyucu iyeler yok olmamış, yeni adlandırılmalar ile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda Türklerin medeniyet değişiklikleri sonucunda kut iyelerinin önce “Kut İyesi Kıdır”a, ata ruhlarının kutsanmasından hareketle “evliyalar”a ve nihayet dinî kaynaklı olduğu inanç ve iddiasıyla Hızır ve Hızır-İlyas’a dönüştüğü kabul edilmektedir (Çetin, 2002, s. 34).

Hızır’ın arkaik yapısında yol iyesi olduğu da düşünülmektedir. Türk kültürünün bilinen en eski metinlerinde “Boz Atlı Yol İyesi” olarak görülen doğaüstü yardımcının İslamiyet’in kabulüyle “eren”, “derviş”, “evliya”, “baba” ve “dede” gibi genel adların yanında “Dede Korkut”, “Hızır” veya “Hz. Ali” gibi adlarla türlü anlatılarda yer aldığı bilinmektedir (Akın, 2012, s. 20). Hızır, Oğuz Kağan Destanındaki kurdun ve “Ala Atlı Yol Tengirisi”nin don değiştirmiş varyantı olarak kabul edilmektedir (Oğuz, 2002, s. 82; Gökdağ, 2006, s. 249-252). Bu değişime dikkat çeken bir başka bilim insanı da Mehmet Aydın’dır. Aydın, eski Türk inanç sisteminde adı Hızır olmasa dahi benzer bir figürün olduğunu ve İslamiyet’in kabulüyle birlikte İslam’daki Hızır figürünün kolayca benimsenip, Hızır’ın manevi gücünden istifade edildiğini ve Hızır inancının tek bir kaynaktan değil mitoloji, Anadolu ve Orta Asya kültürünün etkisi olduğunu vurgulamaktadır (1986, s. 65-77).

Hızır anlayışının İslamiyet’in kabulünden önce ilişkilendirildiği bir diğer tip gök veya ak sakallı kocalardır. Altaylarda kayın ağacından inen ak sakallı kocanın Hızır ile benzer fonksiyonlara sahip olduğu tespit edilmiştir (Öger, 1995, s. 89-92). Aynı zamanda ak sakallı yardımcı

ruh arketipi, İslami düşünüş tarzıyla yeniden şekillenerek Hızır figürü şeklinde (Duman, 2012, s. 197) kendini göstermektedir. Bu noktada diyebiliriz ki; Türk toplumunun farklı dönemlerdeki inanç ve kültürel evrimi, Hızır tipinin oluşumunda önemli rol oynamış ve onun çeşitli inanç ve kültür unsurlarının bileşimi olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Öte yandan Hızır tipi sadece İslamiyet, Türk mitolojisi ya da eski Türk inanç sisteminde değil dünya genelinde pek çok kültüre ait mitolojilerde ve inançlarda karşımıza çıkmaktadır. Yunan mitolojisinde Glaukos, Mısır'ın "Osiris"i, Sümerlerin, "Tammuz"u, Frikyalıların "Atys"i, İskandinavların "Frey"i bu bağlamda Hızır'a benzetilmektedir (Güngör, 1956, s. 68). Yine, semavi dinlerde de Hızır ile ilişkilendirilen tipler bulunmaktadır. Tevrat'ta yer alan "İlyas" (Dinç, 2011, s. 47-53), Hızır- İlyas ile "Saint Georges" ilişkisi, bazı İslam müellifleri tarafından "Circis" olarak ifade edilmiştir (Ocak, 1999, s. 62). Kur'an-ı Kerim de ise İlyas peygamber olarak geçse de Hızır'ın açıkça yer aldığı bir ayet bulunmamakla birlikte Kehf Suresinde Hz. Musa ile ilgili kıssa bu şekilde yorumlanmıştır. Carl Gustav Jung, Kehf Suresinde yer alan üç kıssayı -Ashab-ı Kehf, Hızır ve Zülkarneyn kıssaları- birbirini tamamlayan ve destekleyen veriler olarak yorumlamıştır (Kasapoğlu, 2006, s. 3).

Bilindiği üzere Uygur Türkleri Müslümanlığı kabul etmeden önce Gök Tanrı dinini benimzedikleri gibi Budizm inancını da kabul etmişlerdir. Budist Uygurların zor durumda kaldıklarında İslam inancındaki Hızır, Eski Türk inancındaki "Kıdır" gibi "Bodisatva Avalokiteşvara"yı yardıma çağırdıkları bilinmektedir. Zeren, Hızır ve Bodisatva Avalokiteşvara üzerine karşılaştırmalı olarak ele aldığı çalışmasında bu iki kurtarıcının şekilsel ve işlevsel olarak ortak özellikler sergilediklerini tespit etmiştir. Her ikisinin de yardım ederken olağanüstü özelliklere sahip olması, hikmet verme işlevleri, çocuk verme, maddi, manevi sıkıntılardan kurtarma -Hızır daha çok manevi-, yolculara yardım etmeleri, don değiştirmeleri, her ikisi adına dua edilmesi, ikisi adına da makamların bulunması ortak işlevleri ve özellikleri arasındadır (2022, s. 1614-33). Görüldüğü üzere Uygur Türklerinin inanç yapıları, yardımcı, kurtarıcı tiplerin isimleri değişse de kurtarıcı kutsal tip inanç yapılarında önemli yer edinmiştir. Bu durumun bir inanç sisteminde diğerine geçişte uyumu kolaylaştırmasını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Hızır tasavvufta da önemli bir tip olarak varlığını korumuştur. Mürşitlik ilkesinin Hz. Musa kıssasında yer alması tasavvuf ehlinin dikkatini çekmiş ve kıymet görmüştür. Hızır bir mürşit olarak kabul edilirken ona "veli", "melek" ya da "peygamber" denilmesi uygun karşılanmamıştır (Dinç, 2011, s. 72). Ancak halk arasında normal bir insan, peygamber, veli ve nev'i şahsına münhasır insanüstü bir varlığını birleşimi olarak kabul edilmiştir (Ocak, 1999, s. 68).

Hızır'ın özellikleri ve rolü hakkındaki tespitler ise şu şekildedir; gerçek fizyonomisini değiştirebilme, sonsuz kalıplara girebilme, ihtiyar veya genç bir adam olabilme, çeşitli hayvan şekillerine girebilme, göz yumup açınca kadar çok uzak mesafeleri aşabilme, yardıma ihtiyacı olanlara hiç umulmadık anda yardım etme ve işi biter bitmez gözden kaybolma, ölü insanları diriltebilme, tabiattaki varlıklara hükmedebilme, havada, boşlukta yürüyebilme ve su üstünde batmadan durabilmedir (Ocak, 1999, s. 68). Hızır ile ilgili inanç ve anlatılara baktığımızda Hızır'ın birtakım fonksiyonları olduğu görülmektedir. Ocak, Hızır'ın fonksiyonlarını; 1. Zor du-

Şahzade Behram ve Melike Dilriz Anlatısında Bir Âşık Tipi Olarak Hızır

rumlarda ve felaketlerde yardım eden 2. İyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandıran 3. Bereket ve bolluğa kavuşturan 4. Savaşlarda yardım eden aksakallı bir ihtiyar (Ocak, 1999, s. 85-95) olmak üzere dört başlık altında değerlendirmiştir.

Ocak, Hızır'ın hem fiziki portresinin hem de fonksiyonlarının eski doğu ve İslami özellikleri barındırdığı gibi Türk, Anadolu ve Rumeli'deki yerel inanç hususiyetlerini yansıtan karma bir portreye, senkretik bir yapıya karşılık geldiğini ileri sürmektedir (Ocak, 1999, s. 100). Hızır'ın halk inanç ve anlatılarında bazen İlyas ile birlikte anıldığı da görülmektedir. Hızır ve İlyas ölmezlik sırrına ermiş kişiler olduğu Hz. Muhammed tarafından Hızır'a karada, İlyas'a denizde ümmetini koruma vazifesi verildiği bilinmektedir (Köksal, 1984, s.175).

Yukarıda kısaca aktarmaya çalıştığımız Hızır tipinin ve buna bağlı inançların yazılı ve sözlü anlatılarda izleri yoğun biçimde görülmektedir. Örneğin Uygur Türklerine ait "Abdurahman Han, Boz Yiğit destanları ile Senuber, Kemerşah ve Şemsi Canan, Hörlika-Hemracan, Göroğlu, Boz Körpeş-Kara Köz Ayım, Şah Adilhan, Şehzade Behram ve Melike Dilriz, Şehzade Nizameddin ve Melike Rena halk hikâyelerinde" (Kılıç, 2014, s.51). Hızır motifi yer almaktadır. Ancak, özellikle vurgulamak gerekir ki Uygur anlatılarındaki Hızır tipi "Şahzade Behram ve Melike Dilriz" destanında olduğu gibi ayrıntılı bir şekilde yer almamaktadır. Örneğin; "Emir Göroğlu" (Mehmet, 2006, s. 540), "Kamerşah ve Şemsi Canan" (İnayet, 2004, s. 399) anlatılarında da Hızır yer alır. Ancak bu anlatılardaki Hızır, ihtiyaç sırasında ortaya çıkmakta ve daha sonra hemen gözden kaybolmaktadır. Ocak'ın (1999) verdiği bilgiler arasında da yer alan; "yardıma ihtiyaç duyulduğunda hiç umulmadık anda ortaya çıkan" ve "işi biter bitmez aniden yok olan" (s. 68) özellikleriyle benzerlik göstermektedir. Kılıç, Hızır'ın destan ve halk hikâyelerindeki işlevleri, fiziksel-ruhsal özellikleri, düşünce biçimleri ve motiflerinin diğer Türk boyları ve Uygur Türkleri arasında birbirini destekleyen inanç sisteminin olduğunu vurgulamaktadır (2014, s. 51). "Şahzade Behram ve Melike Dilriz" anlatısındaki Hızır tipi de ortak özellikler sergilemekle birlikte diğer Uygur ve diğer Türk boylarındaki anlatılardan farklı özellikler de sergilediği görülmektedir. Çalışmanın devamında bu bağlamda öncelikle destanın kısa bir özetini verdikten sonra Hızır tipinin özellikleri hakkında değerlendirmelerde bulunulması yerinde olacaktır.

2. "Şahzade Behram ve Melike Dilriz"ın Anlatı Düzlemi

Çalışmaya konu olan anlatı, 1901-1902 yıllarında Hoten Karakaş ilçesine bağlı Cayterek Köyünde derlenmiştir (İnayet, 2014, s. 188). Kaynak kişi ve derleme ortamı hakkında bilgi sahibi olamadığımız bu anlatıyı kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

Rum şehrinde Adil Şah'ın güzelliği ile dünyaya ün salmış Melike Dilriz adında güzel bir kızı vardır. Melike Dilriz'in tarifini duyan padişahlar, şehzadeler âşık olup yetmiş şehirden elçiler gönderirler ve kızı isterler. Melike Dilriz, babasını zor durumda bırakmamak amacıyla talipleriyle görüşmeyi kabul eder. Kendisini isteyen adaylardan çeşitli maddi isteklerde bulunur ve son olarak tüm isteklerini gerçekleştiren adayla beyit yarışı yapmak istediğini söyler. Yarışı kazanan kişiyle fakir, zengin, genç, ihtiyar demeden evleneceğini, kazanamayan adayların ise başlarının kesilip Âşıklar Minaresi'ne asılacağını ilan eder. Bazı adaylar korkar vazgeçerler bazıları ise yarışmaya cesaret ederler fakat kaybedenler canlarından olurlar. Rum şehrinde Kubeys isimli yetmiş yaşındaki bir dede Melike Dilriz'e âşık olur ve beyit yarışında başarı gösterir. Ancak Melike Dilriz bunu kabul etmez ve cellatlara seslenir, Kubeys oradan uzaklaşır. Bir süre

sonra Kubeys tekrar evin yakınına gelir. Melike, aşkından kahrolan dedeye hizmetlisi aracılığıyla resmini verir. Çin Hakanı'nın oğlu ava çıkar ve Kubeys ile karşılaşır. Şahzade Behram, Melike'nin resmini görür ve âşık olur. Behram, Melike Dilriz'in yanına gider. Şiir yarışmasında başarılı olacağını anlayan Melike nikabını açar ve Behram yüzünü görür görmez bayılır. Böylece Behram ölüme mahkûm edilir. Melike'nin sütanesi Behram'ın öldürülmesini istemez ve Behram başışlanır. Behram kırk gün boyunca Tanrı'ya yalvarır ve Melike ile ilgili haceti için dua eder. Allah Behram'ın dualarını kabul eder ve Hızır'ı Melike Dilriz ile şiir yarışı yapmak için görevlendirir. Görev sonunda da Behram ile Melike'yi evlendirmesi Tanrı tarafından buyrulur. Hızır ile Melike Dilriz Hızır şiir yarışları yapar. Hızır yarışmalarda başarılı olur. Tanrı'nın da istediği gibi Melike şehzade ile Behram evlenmesini sağlar (İnayet, 2013, s. 151-188).

Hızır'ın anlatıdaki özelliklerini maddeler halinde şu şekilde sıralayıp incelememiz mümkündür:

2.1. Hızır'ın Adı ve Kimliği

Destan ve halk hikâyelerinin epizotları incelendiğinde genellikle ilk olarak kahramanların ailelerinin daha sonra kahramanların teferruatlı ya da birkaç cümleyle tanıtıldığı görülmektedir. Hazırlık bölümü olarak adlandırılan bu bölümde ekseriyetle “zaman, yer, sosyal mevki, çocuksuzluk ve çara arama” motifleriyle aile tanıtılır. Daha sonra kahramanın tanıtılmasına sıra gelir (Köse, 1996, s.27). Kahramanın olağanüstü doğum bu bölümde bazen yardımcı tip olan Gök sakallı er/ Boz atlı bir er/ Aksakallı ihtiyar/ Hızır/ Derviş/Pir gibi muhtelif adlarla anılan kutsal zatlar çocuksuzluğu sonlandırmak daha sonra ise kahramanın adını koymak amacıyla anlatıda yer alır. Örneğin Latif Şah hikâyesinde anlatıcı tarafından “derviş” olarak ifade edilen kutsal zat, padişaha keramet ehli olduğunu kanıtlamak için Hak Taala tarafından görevlendirildiğini, duasının kabul olduğunu ve çocuğu olacağı müjdesini verir. Doğacak bebeğin adının vakti geldiğinde kendisinin koyacağını ve efsunlayacağını söyler (Türkmen, 2009, s. 530) ve ortadan kaybolur. Bu anlatıda açıkça Tanrı tarafından görevlendirildiği ifade eder ancak Hızır ya da bu bağlamdaki muhtelif kişi olduğu yardımcı tip tarafından anlatıda ifade edilmez. Âşık Kerem hikâyesinde de anlatıcı tarafından “pir” olarak ifade edilen kutsal zat, şahın derdinin çocuğunun olmayışı olduğunu ve elma sayesinde çocuğu olacağını söyler ve elmayı verip ortandan kaybolur (Duyamaz, 2001, s. 255). Burada da kutsal zat kendisini tanıtmaz.

Oysa bazı anlatılardaki maceranın gerçekleştiği bölümlerde Hızır tipi kendini tanıtır. Örneğin; Hızır, Danişmend Gazi Destanında;

“Ey Artuhî! Hızır Peygamber'im. Tanrı emri ile geldim, sana derman oldum. Tanrı şifa verdi...” (Demir, 2006, s. 84) şeklinde kendini tanıtmaktadır.

Çalışma konumuz olan anlatıya bakıldığında da Hızır kendini “Hızır Peygamberim” şeklinde kahramana tanıtır.

“Beni tanıdın mı?” dedi.

“Hazretleri tanıyamadım”

“Ey Behram, beni tanıyorsan şimdi tanı ben Hızır Peygamberim. Seni sevgiline kavuşturmaya geldim” (İnayet, 2013, s. 168) diyerek tıpkı Danışmend Gazi’de olduğu gibi Hızır kimliğini ve görevini söyleyerek tanıtır. Hızır anlatılarda yardımcı, kurtarıcı bir tip olarak yer alsa da hikâyede önemli ve aktif rol üstlenmekte anlatıya derinlik katmaktadır. Aynı zamanda anlatılarda kahraman hakkında bilgi verilmesi kahramanın özelliklerinin, motivasyonunun ve hikâyeye olan katkısının anlaşılmasını, okuyucunun/dinleyicinin kahramanla empati kurarak aralarında bağ kurulmasını amaçlamaktadır. Dolayısıyla Hızır hakkında bilgi vermesi/verilmesi hikâyenin etkileyciliğini arttırmaktadır.

Bu noktada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus Hızır’ın anlatıda İslamiyet’in etkisiyle birlikte peygamber olarak ifade edilmesidir. Türk halk inanışında Hızır, Hızır Peygamber, Hızır Aleyhisselam ve Hızır Nebi olarak kabul edilmektedir (Ocak, 1999, s.118). Bu anlatıda da Hızır, “Hızır Aleyhisselam”, “Hazreti Hızır Aleyhisselam”, “Hazreti Hızır”, “Hızır Peygamber”, “Hızır” (İnayet, 2013, s.168-170) şeklinde ifade edilmektedir. “Hızır Aleyhisselam” ifadesi kırk bir defa anlatıda yer alarak en çok kullanılan hitap şeklidir. Burada belirtmeliyiz ki diğer Türk halk anlatılarında nazaran bu anlatıda Hızır’ın anlatı boyunca aktif olarak yer alması, adının daha çok ve çeşitli hitaplar kullanılarak geçmesine sebebiyle ismi sıklıkla yer almıştır. Anlatı da aynı zamanda Hızır ile ismi geçen İlyas da “Hazreti İlyas Aleyhisselam” (İnayet, 2013, s. 187) olarak adlandırılmaktadır. Bu şekilde hitap edilmesi İlyas’ın bir peygamber olduğuna inançtan ve kendisine duyulan saygıdan kaynaklanmaktadır.

Bugüne kadar pek çok bilim insanı tarafından Hızır’ın bir peygamber olup olmadığı üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. “Onun nebî olduğunu söyleyenler Allah tarafından kendisine rahmet ve ilim verilmiş olmasını (el-Kehf 18/65), kıssada anlatılan işleri kendiliğinden yapmadığı yönünde açıklama yapmasını (el-Kehf 18/82), vahiy ile yönlendirilmesini, sahip olduğu bilgiler dolayısıyla Mûsâ’dan üstün bir konumda tanıtılmasını delil gösterirler. Hızır’ın velî olduğunu kabul edenler ise ona verilen bilginin doğrudan Allah’tan gelen bir ilham olabileceğini söylerler” (Çelebi, 1998). Anlatıda Hızır’ın kendisini peygamber olarak tanıtmamasını, onun halk arasında peygamber olduğuna dair inancın bir yansıması olarak ifade etmemiz mümkündür.

Araştırmacılar Hızır’ın yaşadığı çağ ile ilgili farklı düşünceler ileri sürmektedir. Örneğin; “Hızır’ın Hazreti İbrahim devrinde yaşayıp onunla birlikte Babil’den göç ettiğine yahut Süleyman peygamber zamanında yaşadığına dair rivayetler mevcuttur. Lakin büyük çoğunluk, Hızır’ın Hz. Musa’dan önce, İran hükümdarı Efridun b. Esfiyan devrinde olduğunu, Zül Karneyn’in öncü kuvvetlerini yönettiğini, Hz. Musa çağında da yaşadığını kabul eder”. Bazı kaynaklarda ise Hz. Hızır ve İbrahim’in çağdaşı olarak yer almaktadır (Ocak, 1999, s.46). Aynı zamanda Kur’an-ı Kerim’in on sekizinci suresi olan El-Kehf suresinde de Hızır, Hz. Musa ve Zülkarneyn’den bahseden ayetler yer almaktadır (Aydın, 1986, s.51-52). Anlatıya baktığımızda Hızır kendini; “...beni tanıysan tanı. Tanrının hazinecisi, Hazreti Musa’nın ustası, İskender’in veziri Hızır benim” (İnayet, 2013, s. 187) şeklinde tanıtır. Hızır’ın kendini bu şekilde tanımlamasının bilinçli bir şekilde anlatıda yer aldığını ifade etmek mümkündür. Bu anlatıda dikkat çeken bir diğer husus millî kimlik bilginin yer almasıdır. Hızır, kendini takdim ederken millî bir kimliği hakkında Melike’ye;

“Ey melikem” dedi Hızır Aleyhisselam, “kendim Arap kabilesinden...” (İnayet, 2013, s. 176) der. Melike Dilriz ve cariye de Hızır’a “ihtiyar Arap” ya da “dede” olarak hitap ederler. Hızır’ın bu şekilde Arap kökenli olarak anlatıda yer almasının alt yapısında İslamiyet’in ve Arap kültürünün etkisi vardır. Burada eklemeliyiz ki halk anlatılarında Arap tipi sıklıkla karşılaşılan bir tiptir. Boratav, masallarda Hızır’ın isminin yer almadığı anlatılarda kahraman zor durumlarda yardımcı olan tiplerin “Of Lala” “Of Arap” gibi isimlerle anıldığını ifade eder (1997, s. 469). Hızır’ın kimliğini gizlemek ve kahramanı sınamak amacıyla ya da Hızır tipinin yer almadığı ancak yardımcı, kurtarıcı bir tipi ifade etmek için İslam inancın ve Arap kültürünün etkisiyle “Arap” denilmektedir.

Hızır’ın cinsiyeti de diğer Türk halk anlatımları ve inançlarıyla paralellik göstermekte ve erkek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada belirtmeliyiz ki Çin Budizm’inde Avalokiteşvara, Kuan-yin/Guanyin adını ve kadın şeklini alır. Uygurlar da Avalokiteşvara kültürünü en çok etkilendikleri Çin Budizm’inden almışlardır (Zeren, 2022, s. 1619). Bu anlatıda ise erkek bir yardımcı, kurtarıcı tip olarak yer almakta dolayısıyla İslam ve Türk kültüründeki Hızır anlayışından etkilenme olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Hızır’ın Yaşı ve Fiziksel Özellikleri

Hızır, halk inancında farklı kılıklara girebilme özelliğine sahip olmasına rağmen “...çoğunlukla yaşlı, ak sakallı nur yüzlü bir ihtiyar” (Çobanoğlu, 2003, s.144) olarak tasavvur edilir. Örneğin halk anlatılarından Lâtif Şah hikâyesinde Hızır ihtiyar bir adam kılığında tasvir edilmektedir (Sakaoğlu, 1997, s. 72-73). İncelemiş olduğumuz anlatıda da Hızır bu özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Anlatıda Hızır, Tanrı tarafından Behram’a yardım etmesi için görevlendirildikten sonra Behram’ın yanına gider. Behram başını kaldırdığında “sakalları ağarmış, nur yüzlü bir kişinin durduğunu görür” (İnayet, 2013, s. 168). Bu inanç yapısının temelinde yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İslam öncesi Türk inanç sistemindeki ak sakallı kocaların yerini Hızır’ın almasından kaynaklanmaktadır.

Halk inancında beyaz, yumuşak, kemiksiz elleriyle de tasavvur edilen Hızır her zaman bu özellikleriyle karşımıza çıkmaz. “Hızır denemek istediği insanlara çoğu defa çirkin, iğrenç, kaba, saba bazen de fakir kişiler kılığında görünerek onlardan çeşitli isteklerde bulunur” (Çobanoğlu, 2003, s. 143). Şahzade Behram ve Melike Dilriz anlatısında Hızır, İsm-i A’zam Duası okuyarak kendine üfler ve şekil değiştirir. Yüz elli yaşında kambur bir dede suretine bürünür. Duadan sonraki Hızır’ın fiziksel tasviri şu şekilde yer almaktadır:

“Onun yüzü çilli, sakalları seyrek, başı kel, zayıf, ağız kenarları heybe gibi olup el ve ayakları eğri, ağzı yamuk, gözleri şaşkınlıkla imiş” (İnayet, 2013, s.169). Hızır’ın bu şekilde estetik olmayan bir şekilde kılık değiştirmesinin sebebi tanınmamak ve kahramanı sınava tâbi tutmaktan kaynaklanmaktadır. Öyle ki Tanrı tarafından yardım etmesi için gönderildiği Behram’a “sakalları ağarmış, nur yüzlü” olarak görülmüştür (İnayet, 2013, s.168). Ancak sınava tâbi tutulan Melike Dilriz’e estetik olmayan şekilde görülür. Dolayısıyla Hızır, kahramanların karakter özelliklerine ve anlatıda üstlendiği fonksiyona göre kılık değiştirerek “güzel” ya da “çirkin” görünümüne sahip olabilmektedir. Öyle ki hem güzel hem de zengin olan Melike’nin karşısında kahramanın beğenmeyeceği kadar kötü fiziksel özellikleri olan, maddi durumu iyi olmayan ve yaşça büyük bir Hızır tasvirinin yapılması Melike’nin anlatının başından itibaren kendisiyle evlenmek

isteyen genç, zengin, yakışıklı, akıllı adaylarla yarışıp hatta yarışı kazanmak üzere olan adaylara hile yaparak yenmesi ve idam etmesinin anlatıda cezalandırılmak istenmesiyle ilişkili olduğunu ifade etmemiz mümkündür. Keza Melike Dilriz'in yardımcısı Gülendâmelike'nin başına gelen bu dedenin öldürdüğü erkeklerin ailelerinin bedduaları sonucunda karışışına çıktığı ve Tanrı tarafından Melike Dilriz'in cezalandırıldığı yer almaktadır.

Bu noktada değinmek istediğimiz bir diğer özellik Hızır'ın İsm-i A'zam duasıyla şekil değiştirmesidir. İsm-i A'zam, Allah'ın en büyük ismi anlamına gelmekte ve bu dua aracılığıyla edilen tüm dileklerin kabul olacağına inanılan bir duadır (Topaloğlu, 2001). Hem Anadolu sahası anlatılarında hem de Orta Asya anlatılarında İsm-i a'zam duasına yer verilmektedir. Örneğin; Âşık Sümmani'de "Hızır, Hüseyin'e ism-i azam duasını öğretir" (Günay, 1992, s. 131). Uygur Türklerine ait bu anlatı da kılık değiştirmek için İsm-i A'zam duadan faydalanılmaktadır. Anlatıda İsm-i A'zam duasına yer verilmesi İslam telâkki ve geleneklerinden beslendiğini gösterirken don değiştirme motifinin hem İslam öncesi hem de tasavvufi anlayışın izlerini barındırdığını ifade etmemiz mümkündür.

2.3. Hızır'ın Giyim-Kuşamı

Hızır ile ilgili inanç ve anlatılardaki giyim kuşamı tasvir edilirken beyaz ve yeşil renk ön plana çıkmaktadır. Ögel, ak rengin Türklerdeki hakanlar ile ilişkilendirirken yeşil ve gök rengin ise İslamiyet'teki yaygınlığıyla (2014, s. 117) ilişkilendirmektedir. Öte yandan beyaz rengin Tanrı ve kutsallığı da sembolize etmesi Hızır'ın da beyaz giysili tasavvur edilmesini sağlamaktadır. Ancak Uygurlara ait bu anlatıya baktığımızda ise Hızır'ın giyim kuşamı fakir bir görünüm sergilemekte ve ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir.

Bülent Akın, Hızır gibi olağanüstü yardımcıların Türklerin kabul ettikleri dinlere ve inanç sistemlerine bağlı olarak halk anlatılarında şekil ve isim değiştirmesini Von Sydow'un ekotip görüşünden yola çıkarak yerelleşmeyle açıklamakta ve kahraman, motif, doğaüstü yardımcıların Türk halk anlatımlarında yeni tasavvur kazandığını ileri sürmektedir (2012, s. 20-21). Uygur Türklerine ait bu anlatıda da sosyokültürel yapının, coğrafyanın değişimiyle birlikte Hızır profilinde bazı yerelleşmeler görülmektedir.

Hızır anlatıda, yetmiş yerinde yama olan eski bir deri mont, başında eski yırtık kalpak, keçi derisinde yapılmış dizlik ve ayağında çarık olan bir dede olarak tasvir edilmektedir (İnayet, 2013, s. 169). Daha önce de belirttiğimiz gibi Hızır "sonsuz kalıplara" (Ocak, 1999, s. 68) girebildiğine inanılmaktadır. Hızır'ın anlatı kahramanı Melike Dilriz'i sınava tâbi tutması sebebiyle fakir bir görünüm sergilemektedir. Bu Hızır profili sınamanın yapıldığı pek çok anlatıda karşımıza çıkabilir dolayısıyla Türk dünyasındaki Hızır anlayışıyla paralellik göstermektedir. Ancak yırtık deri bir mont, keçi derisinden yapılan deri dizlik gibi ayrıntılı tasvir edilmesi yerleşme özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bu tasvir sayesinde okuyucu/dinleyici Uygur Türklerinin giysi tasarımları ve kültürleri hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır.

Yapılan araştırmalar neticesinde Göktürk ve Uygur gibi Türk boylarının sert iklim koşulları ve göçebe toplum olmaları sebebiyle avladıkları daha sonra da besledikleri hayvanların derilerini işleyerek giyim-kuşam, kap-kacaklar yaptıkları bilinmekte ve Orta Asya'dan batıya göç ederken dericilik kültürünü Anadolu'ya da taşıyarak dericiliğin değişim ve gelişimine katkı

sağladıkları görülmektedir. Ancak Uygur Türkleri Budizm inancını benimsedikten sonra deri eşyalar yerine pamuklu eşyalar kullanmayı tercih ettikleri de bilinmektedir (Kula, 2006, s. 4-5). Dolayısıyla anlatıda deri ürünlerinden elde edilmiş malzemelerin kullanılması ve alt-üst giyimleri hakkında bilgi verilmesi sadece bir motif değil hem inanç hem de kültürel kodlar hakkında bilgi sunan önemli verilerdir. Öte yandan Hızır ihtiyar bir tip olarak tasvir edilmesinin de etkisiyle anlatılarda esasından da söz edilir. Şahzade Behram ve Melike Dilriz destanında da Hızır'ın değneği bulunmaktadır (İnayet, 2013, s. 176).

2.4. Hızır'ın Mesleği/İşi

Hızır Türk halk inancında zor durumda olan iyi insanlara yardım ettiği gibi aynı zamanda insanları sınavarak ödüllendirdiği ya da cezalandırdığı bilinmektedir. Hızır'ın bu bağlamda zengin ya da fakir olması anlatıdaki fonksiyonu ile ilişkilidir. Fakir ya da dilenci kılığına girmesi insanları ya da kahramanları sınamak için büründüğü kılıktır. Öte yandan Hızır'ın ihtiyaç sahiplerine maddi yardımda bulunması onun zengin bir tipten ziyade Tanrı tarafından gönderilmesi ve olağanüstü özelliği sayesinde insanların bereketini arttıran bir tip olmasıyla ilişkilidir.

Bir diğer nokta Hızır'ın anlatılarda ya da inançlarda bir mesleği olup olmadığı hakkında bilgi sahibi olmamızdır. Hızır, zor durumda olan kahramana ya da insanlara yardım eden, sınavan, işi bitince ortadan kaybolan bir tip olması dolayısıyla herhangi bir mesleğin piri olup olmadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Örneğin "Hz. Yusuf balıkçılık mesleğinin piri olarak görülürken Hızır daha çok dara düşen balıkçıların yardımına koşan, onların koruyucusu rolünde karşımıza çıkmaktadır" (Fırat, 2018, s.184). Ancak Hızır'ın yer aldığı diğer anlatımalara, inançlara nazaran incelemiş olduğumuz bu anlatıda Hızır'ın bir meslek sahibi olduğunu ve gelecek ile ilgili planlarını olduğunu görmekteyiz. Hızır'ın mesleği ve gelecekle ilgili planları şu şekilde ifade edilmektedir:

"İp urgan yapmada çok ustayım. Sıkı otursam bir haftada yirmi otuz urgan yapabilirim. Çarşıya götürüp satsam kırk elli kuruş para eder. Eğer Melike'mle bir araya gelirsek, Melike'm çiğ döverse, ben işlersem sıkı otursak bir haftada kırk elli ip urgan yapabiliriz. Onu çarşıya götürüp satarsak seksen doksan kuruş para eder. Sonra Melike'ye bir çıkırcık biraz pamuk alıp verirsem ikimiz ev tutup bu mesleği yürütsek iyi olmaz mı?" (İnayet, 2013, s.173). Uygurların geleneksel meslekleri hakkında bilgi veren Kitâb-ı Garîbî adlı eserde Uygurların sosyokültürel yaşamında önemli yer tutan mesleklerin olduğu görülmektedir. Bu eserde "nessâclık" (iplikçilik) de yer almaktadır (Ögel, 2022, s. 459). Dolayısıyla Hızır'ın ipçilik mesleğinin ustası olması Uygur Türklerinin geleneksel mesleklerinden biri olmakta ve bu durumda yerelleşmenin etkisinin söz konusu olduğunu göstermektedir.

Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus kadının eşine ve ev ekonomisine katkı göstermesi konusunda verilen mesajlardır. Hızır, Melike'yi kendisine yardım etmesini ve daha çok ürün elde ederek mesleği birlikte icra etmelerini istemektedir. Dolayısıyla pasif bir kadın tipi değil çalışan, statü sahibi olan kadın tipi arzu edilmektedir. Keza sadece iş değil aynı zamanda eş seçiminde de kadına tanınan özgürlüğü anlatıda görebilmekteyiz. Melike Dilriz'in kendine layık, şiir söylemekte kendisinden başarılı bir eş adayı seçmesi kadının eş seçiminde

söz sahibi olduğu görülür. Eş seçime motifi örneklerine hikâye, masal gibi anlatı türlerde rastlamak mümkündür. Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz Uygur kültüründe birkaç şekilde eş seçimi yapılmaktadır. Bunlardan biri de özellikle çok kızlı ailelerin damat seçtikleri bilinmektedir (Ulusoy, 2005, s. 13). Melike Dilriz'in de eş adayını seçme özgürlüğü olmasının kadına ya da ailesine verilen eş seçme hakkından izler taşıdığını da akla getirmektedir.

2.5. Hızır, Tayy-i Mekân ve Tayy-i Zaman

Dini karizmatik şahsiyetler etrafında oluşan anlatılarda “tayy-i zaman tayy-i mekân” olarak adlandırılan kısa sürede zaman ve mekân değiştirme motifi yer almaktadır. Veliler mutlak zaman ve mekân anlayışından farklı olarak zaman olgusu olmadan mesafeler kat edebilmektedirler. Hızır inancında Hızır “göz yumup açıncaya kadar çok uzak mesafeleri aşabilir” (Ocak, 1999, s.68) olması da bu motifle paralellik göstermektedir. Hızır'ın keramet motifleri arasında yer alan zaman ve mekân değiştirmesini anlatıda şu şekilde yer almaktadır:

Hızır, Tanrı tarafından Behram'a yardım etmek ve Melike'ye kavuşmasını sağlamak için görevlendirilir. Hızır, Tanrı fermanını aldıktan sonra göz yumup açıncaya kadar Rum şehrine gider (İnayet, 2013, s.168). Hızır, olağanüstü özelliği sayesinde Tanrı'dan ferman alabilmekte ve onun buyruğunu gerçekleştirmektedir. Yine anlatıda “Hz. Hızır Behram'ın elinden tutarak: ‘Gözünü kapa’ dedi. Şehzade gözünü kapadı. Bir süre sonra: ‘Gözünü aç’ dedi. Gözünü açtı. Şehzade Behram kendini Melike'nin has bahçesinde gördü” (İnayet, 2013, s.168). Böylece Hızır Aleyhisselam ile Behram göz yumup açıncaya kadar mekân değiştirirler ve Melike'nin yanına giderler (İnayet, 2013, s. 169). Anlatının sonunda karşımıza çıkan Hazreti İlyas Aleyhisselam da Hızır'la birlikte gözden kaybolma (İnayet, 2013, s.187) özelliğine sahiptir. Dolayısıyla peygamberlerin mucizesi gibi Hızır da keramet göstermesi anlatıda yer almıştır.

Tayy-i zaman ve tayy-i mekân özelliğinin yanı sıra Hızır'ın Melike Dilriz ile atışmaları boyunca diğer halk anlatılarına nazaran daha ayrıntılı ve daha uzun süre anlatıda yer almaktadır. Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Doğu Türkistan Türklerinde, sürekli halk arasında gezen, kalbi temiz insanlara yardım eden, onları destekleyen, çeşitli kötülüklerden koruyan varlık kut iyesi Kıdır (Çetin, 2002, s. 33) vardır. Anlatıdaki Hızır tipi değerlendirildiğinde sürekli halk arasında gezen Kıdır özelliği sergileyen bir Hızır tipi vardır. Bu bağlamda vurgulamalıyız ki Ahmet Keskin'e göre “Uygur Türklerinin tarihi, coğrafi ve kültürel özellikleri dikkate alındığında, halk edebiyatı mahsullerinin unutulmadan ziyade, hatta bunun tam aksine, daha “muhafazakâr” bir şekilde korunacağını belirtmek yanlış olmayacaktır” (2012, s.560). Dolayısıyla edebiyat mahsullerine konu olan tipler de muhafazakâr özellikler sergileyerek arkaik inanç yapılarını yansıtmakta ve böylece Doğu Türkistan'daki Kıdır ve eski Türk inancındaki kurtarıcı tipi fiziki tasvirleri ve fonksiyonları bu anlatıda korunarak İslami Hızır tipi ile karma hususiyetler sergilemektedir.

2.6. Hızır-İlyas İlişkisi

Hızır, Hızır-İlyas olarak da adlandırılmakta ve Hızır-İlyas etrafında şekillenen inançlara ve rivayetlerde her ikisi arasında bağ kurulmasını sağlayacak bir kanıt olmamasına rağmen Hızır ve İlyas'ın aynı şahsiyetler veya kardeş oldukları ileri sürülmektedir (Aydemir, 1981, s.34). Ka'b el- Ahbar'dan ve İbn-i Arabî'den nakledilen rivayetlere göre sağ olan dört peygamberden

ikisi Hızır ve İlyas'tır. Onlar yerdedir (Ünsal Ölmez, 2020, s. 290). Lakin ne Kur'an-ı Kerim'de ne de sahih hadis kaynaklarında ebedi hayat sahibi oldukları hakkında bilgi yer almamaktadır (Aydın, 1986, s. 62). Ancak Hızır-İlyas'ın ölümsüzlük olduklarına dair inanç tasavvuf, mitoloji ve sözlü kültürde yer alan inançlar sayesinde sürdürülmekte ve ritüellere konu olmaktadır. Hıdırellez günü Hızır ve İlyas'ın buluşmaları da sağ olduklarına dair inancın bakiyesidir.

Uygur Türklerine ait bu anlatının sonuç kısmında İlyas da yer alır. İlyas hakkında Hızır gibi ayrıntılı bilgi yer almasa da düğünde sağdıç olduğu ve Hızır'la birlikte gözden kaybolduğu ifade edilir (İnayet, 2013, s. 187). Hızır-İlyas etrafında şekillenen anlatılarda ikilinin aniden ortaya çıkmaları ve gizemli bir şekilde ortadan kaybolmaları söz konusudur. Bu kaybolmalar gözden kaybolma şeklinde olabileceği gibi göğe çıkma şeklinde de olabilir. Hızır-İlyas inancındaki gözden kaybolma veya göğe çıkma motifini besleyen kaynaklar arasında Musevilik ve Hristiyanlık inancında yer alan İlyas ile ilgili rivayetler¹ ile Türk kültüründeki göğe yükselme motifi yer almaktadır. Aynı zamanda aniden gözden kaybolma motifi ölümsüzlüklerinin, üstün güçlerinin ve yeteneklerinin de bir göstergesidir. Anlatı da bu bağlamda "gözden kaybolma" söz konusudur.

2.7. Âşık Tipi Olarak Hızır

Hızır halk anlatılarında; kahramanın doğumuna sebep olma, ad verme, gelecekte haber verme, âşık olmalarını sağlama gibi fonksiyonları vardır. İncelemiş olduğumuz anlatıda kahramanın âşık olmasını Hızır değil bir "dede" sağlamaktadır. Ancak Kubeys isimli yaşı yetmiş geçmiş bu dede, halk anlatılarında yer alan dede tipinden farklı özellik sergilemektedir. Melike Dilriz'e platonik olarak âşık olan, onun için ağlayan, sızlayan bir dede profili vardır. Melike Dilriz'i elde etmek için mücadeleler veren dede, şiir söyleme yeteneğine de sahip özellikler sergilemektedir. Âşkından kendini çöllere vuran, mağarayı mesken tutan Kubeys dede farklı bir dede profili çizse de anlatıdaki işlevi Şahzade Behram'a Melike'nin resmini göstererek âşık olmasına sağlamaktır.

Halk hikâyelerinde genellikle âşığın sevdiği kahramanı elde etmek için verdiği mücadele konu edinilmektedir. Oysa çalışmaya konu olan bu anlatıda kahraman Şahzade Behram yerine Hızır'ın Behram adına verdiği mücadele ön plana çıkmaktadır. Hızır kahramanın kavuşması için yardımcı bir tip rolünde olmakla birlikte kahraman için mücadele veren, anlatıda aktif olarak yer alan ve adeta Behram tipini pasifleştiren bir tip özelliği sergilemektedir. Şahzade Behram, Melike Dilriz'in resmi görüp âşık olduktan sonra Melike'nin yanına gidip birlikte şiir yarışması yaparlar. Ancak Melike yarışması kaybettiğini anlayınca nikâbını her zamanki gibi açar ve Behram bayılır. Yarışması kaybedenlerin akıbeti idamdır. Lakin sütannesinin isteği üzerine onu öldürtmez. Behram yarışması kaybetmenin üzüntüsü ve Melike Dilriz'e aşkı yüzünden kendini çöle vurur. Orada Allahüteala'ya dua eder. Bunun üzerine Allahüteala "Hızır Peygamber" olarak ifade edilen zâta:

¹ Geniş bilgi için bkz. Ünsal Ölmez, S. (2021). "Yahudi ve İslam Kaynaklarına Göre İlyas Peygamber Üzerine Bir İnceleme." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 276-300.

Şahzade Behram ve Melike Dilriz Anlatısında Bir Âşık Tipi Olarak Hızır

“Ey hazinedar Hızır, Rum şehrinde Melike Dilriz Huban Senem Ağıça isimli bir kız var. Bu dünyada söz söylemede ve şairlikte ona eşit kimse yoktur. Sen gidip o Melike ile beyit okumada onu yendikten sonra, Melike’yi Çin Hakanı’nın oğlu Behram ile evlendir. Senden başka kimse o Melike’ye denk gelemez” (İnayet, 2013, s. 1999) diye ferman buyurur ve bu şekilde Tanrı tarafından Hızır görevlendirilir. Hızır’dan, Melike Dilriz ile şiir söylemesi ve âşık atışması yapması emredilir. Artık anlatının bundan sonraki sürecinde Şahzade Behram pasif bir karakter özelliği gösterir. Kahramanın kavuşması adına yapılan tüm eylemler Hızır tarafından yapılır.

Bugüne kadar halk anlatılarında ya da gerçekte hayatta bireyin saz âşığı olmasına vesile olan Hızır bu kez şiir söylen âşık özelliği ile karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere âşıklığa başlamanın pek çok şekli mevcuttur. Bunlardan biri de hiç şüphesiz pir elinden bade içmektir. Hızır Nebi, İlyas Nebi, Kutup Nebi olarak adlandırılan zât tarafından âşık bade içer ve âşık olur (Kaya, y.y. 14). Hatta Süleyman Ata’nın da Hızır’ın tükürüğü sayesinde şairlik kâbiliyetini kazandığına (Boratav, 1997, s.467; Günay, 1992, s.15) inanılmaktadır. Bu bağlamda İnsanların ya da anlatılardaki kahramanların âşık olmalarına aracı olan Hızır’ı âşıkların piri olarak da görmek mümkün mü? Yoksa Hızır, Dede Korkut ya da Âşık Aydın Pir gibi âşıkların pirlere benzetme ve özdeşleştirme neticesinde mi anlatıda bu vasfı kazandı? soruları akla gelmektedir. Bu konu derinlemesine incelenme gerektirmekle birlikte anlatı ışığında diyebiliriz ki anlatıda Hızır atışma yapabilen, şiir söyleme sanatında başarılı kahramanı yenebilecek âşıklık vasfına sahip âşık Hızır’dır.

Anlatıya bakıldığında Hızır, Melike’nin yardımcısı Gülendam aracılığıyla Melike’yi yarış yapmaya ikna eder. Yarışı izlemeye aksakal, müftü, belediye reisi, binbeyi, kırkbeyi gibi çok sayıda insan gelir (İnayet, 2013, s. 177). Hızır ve Melike Dilriz arasındaki atışma oldukça mücadele dolu geçer. Melike Dilriz diğer yarışlardaki gibi rakibini yenmek için stratejik hamle yapmak ister. Arap kabilesinden olduğunu bildiği “dede”nin Hintçe beyit bilmediğini düşünür ve Hintçe beyit okumak ve üstünlük sağlamak ister. Fakat Hızır Hintçe karşılığını verir. Daha sonra Melike Arapça beyit okur Türkçe karşılık vermesini ister. Hızır:

Ah neyleyim aşkın haletinden,

Yandı kalbim bu hararetinden.

Baksa gözüm senden başkasına,

And içeyim Tanrı’nın ayetinden (İnayet, 2013, s.177) şeklinde Türkçe cevap verir.

Hızır, İbranice, Farsça beyit okur. Melike tekrar Arapların Türk dilinde zayıf olduğunu düşünür ve Türkçe beyit okur.

Ey piri Arap, eyle zevk ü sefa,

Bir köşede yatıp eyle hakka talep.

Farsi’yi meğer ezip içersin, baba,

Dilin tutulur Türkçe’de, ey piri Arap (İnayet, 2013, s.179).

Hızır Aleyhisselam ise şu şekilde cevap verir:

Kim bana düçar olsa kurtulmaz asla,

Hiçbir dilde benim dilim tutulmaz asla.

Bir buse kırmızı dudağından tatsam,

Devr-i kıyamete kadar unutulmaz asla (İnayet, 2013,s.179).

Hızır çok sayıda dil bildiği gibi o dillerde şiir söyleme yeteneğine de vakıftır. Şiir söylemede üstat olan ve farklı diller bilen Melike'nin her beytine Hızır karşılık vermektedir. Hızır ve Melike arasındaki yarışlar âşık edebiyatındaki "En az iki âşığın irticali olarak durumlarını, düşüncelerini, bilgi ve tecrübelerini sergilemek, dinleyenleri eğlendirmek veya birbirlerine üstünlük sağlamak için belirli kurallar çerçevesinde manzum olarak söyleşmeler" (Kaya, 1994, s. 133) anlamına gelen "karşılaşma" geleneğini anımsatmaktadır. Çünkü anlatıda Melike Dilriz ve Hızır arasında şiir söylemede üstün gelme, başarı sağlama söz konusudur. Ancak Hızır, "Türkiye'de ozan, halk şairi, saz şairi olarak nitelendirilen âşık Uygur sahasındaki bahşi, halk şairi, âşuk" (Çınar, 1994, s. 59) gibi şiir söyleme sanatına hâkimdir.

Yerleşik hayata erken tarihlerde geçen Uygurlara ait bu anlatıda sınav motifinin de konar-göçer Türk topluluklarının anlatılardan farklılıklar gösterdiğini görmekteyiz. Konar-göçer Türk topluluklarına ait destanlardaki eş seçimindeki sınav motiflerinde genellikle fiziksel olarak güçlü olanlar ya da zeki olanların belirleneceği, seçileceği türde sınavlar yapılmaktadır. Destandan halk hikâyesine geçiş özelliği sergileyen Dede Korkut boylarında alp tipi kadın örneklerine rastlamak mümkündür. "Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek" boyunda Banu Çiçek Bamsı Beyrek'i denemeden onunla evlenmeye razı olmaz. At binip, ok atıp güreş yaparak birbirlerine denk olup olmadıklarını sınarlar (Ergin, 1989). Uygurlara ait bu anlatıda kadın kahramanın evleneceği erkekte aradığı özellikler fiziksel güçten öte zekânın, edebî, sanatsal üstünlüğün olması yönündedir.

İkili arasında geçen atışma boyunca Hızır başarı gösterir. Melike Hızır'ı yenemeyeceğini anlayınca diğer taliplerine de yaptığı gibi kurnazca davranarak nikabını kaldırır ve Hızır'ı saf dışı bırakmak ister. O sırada Hızır "mübarek dilini" çıkarır ve Melike şu rubaiyi okur:

Ey piri Arap, Hızır mısın, gerçeği söyle,

İşin gerçeğini şimdi bana bildir.

Ben seni tanımadan edepsizlik ettim,

Her ne kadar hata ettiysem onu başısla (İnayet, 2013, s.186).

Hızır ise şu beyit ile cevap verir:

Sen tanımadıysan şimdi tanı ben Hızır,

Senin gibi insanı yola getiren Hızır.

Bilmeden yapılan edepsizliği affetmek için,

Âlemde herkese bakan Hızır. (İnayet, 2013, s.187).

Melike böylece dedenin Hızır olduğunu anlar. Melike, dedenin Hızır olduğunu öğrenince utanır ve af diler. Hızır Melike'yi affederek Behram ile evlenmesini emreder. Melike Dilriz o zamana kadar kendisiyle evlenmek isteyen erkekleri öldürtebilen, kuralları olan aynı zamanda

evlenmekten kaçan bir kadın kahramanken, dedenin Hızır olduğunu öğrendikten sonra ona saygı duyan ve itaat eden bir kahramana dönüşmüştür. Bu da bir anlamda Hızır'ın kutsallığına gönderme yapmaktadır.

3.Halk Hikâyelerinde/Dastanda Hızır'ın İşlevleri

Hızır'ın rolleri ve işlevleri toplumların çeşitli dinamiklerine bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Toplumların mitolojileri, inanç sistemleri, gelenekleri, halk inanışları, kültürel değişim ve dönüşümleri, sosyokültürel etkileşimleri, ruhsal arayış ve ihtiyaçları gibi başlıca dinamikler Hızır kültürünü şekillendirmektedir. Türk kültüründeki Hızır inancı da tüm bu unsurlardan beslenerek oluşmakta ve Hızır denildiğinde akıllarda belirli bir tipi canlanmaktadır. Kaosu sonlandırıp kozmosu sağlayan, ihtiyar, bilge, ölümsüz, olağanüstü yeteneklere sahip, insanlara yardımcı, bereket arttırıcı, adalet koruyucu, şifacı, manevi aydınlanmanın oluşmasını sağlama, kişilerin âşık olmasına sebep olma başlıca özellikleri arasında yer almaktadır. Eski Türk inanç sisteminde "Kıdır", "ak sakallı" tiplerin İslamiyet ile birlikte "peygamber", "veli" Hızır'ı halk anlatılarında da çeşitli özellikleri ile yer almaktadır. Halk anlatmalarındaki Hızır tipini inceleyen Pervin Ergun, Hızır'ın halk hikâyelerindeki özelliklerini ve işlevlerini şu şekilde sıralamaktadır:

- 1- Hızır, çocuğu olmayanlara yardım edip çocuklarının olmasını sağlar. Bunu genellikle çocuksuz insanlara kutsal elma/nar vb. meyveler vererek veya dua ederek gerçekleştirir.
- 2- Yardımıyla doğan çocuğun adını da Hızır koyar.
- 3- Hızır, hikâye kahramanlarına aşk badesi içirir.
- 4- Kahramana genellikle rüyasında âşık olacağı kızı gösterir.
- 5- Kahramanın âşık olduğu kızı aramaya giderken yolda karşılaştığı zorlukları yenmesinde yardımcı olur.
- 6- İki âşığın kavuşmasını sağlar.
- 7- Halk hikâyelerinde görülen Hızır, olağanüstü güçlere sahip biridir. Aniden gözden kaybolabilir, istediği yere göz yumup açana kadar gidebilir vs.
- 8- Hızır'ın destandaki rolüyle halk hikâyelerindeki rolü çok az farkla aynıdır (Ergun, 1993, s.114).

Çalışma konumuz olan Şahzade Behrem ve Melike Dilriz anlatısındaki Hızır'ın özellikleri ve işlevleri ise şu şekildedir:

- 1- Hızır, Tanrı tarafından kahramana yardım etmesi ve iki âşığın kavuşması için görevlendirilir.
- 2- Kahraman Şahzade Behram yerine kavuşma mücadelesini kendisi verir.
- 3- Hızır, Türk dünyasındaki Hızır anlayışı ile paralel göstermekte, olağanüstü özelliklere sahiptir. Tayy-i zaman tayy-i mekân özelliği ile kısa zamanda mekân değişikliği yapabilmektedir.
- 4- Hızır, ihtiyar ve erkektir.
- 5- Peygamber olarak tanımlanmaktadır.

- 6- Fiziki tasviri ayrıntılı olarak anlatıda yer almaktadır.
- 7- Hızır, gizli olanları bilebilmektedir.
- 8- Şiir söyleme, atışma yapabilme ve tüm dilleri bilme yeteneğine sahiptir.
- 9- Hızır'ın usta olduğu bir mesleği vardır.
- 10- Hızır, saygı duyulan bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uygur Türklerine ait Şahzade Behram ve Melike Dilriz anlatısındaki Hızır tipi Türk inanç sistemindeki Hızır tipi ile ortak özellikler sergilediği gibi farklı ve daha ayrıntılı özellikler de sergilemektedir. Anlatıda Hızır'ın kahramana yardım etmesi, kutsal olması, doğüstü özelliklere sahip olması, ihtiyar olması gibi nitelikleri dolayısıyla Türk inanç ve anlatı sistemindeki geleneksel Hızır motifinin özelliklerini kaybetmemiştir. Bu benzerliklerin var olması Türk toplumunun kolektif hafızasında Hızır motifinin belli başlı özelliklerini koruduğunu göstermektedir. Ancak özellikle ayrıntılı bir şekilde niteliklerinin tasvir edilmesi (millî kimliği, mesleği, giyim tarzı), anlatıda kahramanın kavuşması adına kendi mücadele vermesi, anlatıdaki rolü birden görünüp kaybolma şeklinde değil tam aksine aktif rol alması ve buna paralel olarak anlatı boyunca defalarca adının yer alması diğer Hızır profillerinden bu anlatıdaki Hızır tipini ayırmaktadır. Halk anlatıları ait olduğu toplumlardan izler taşırlar. Topluma has özellikleri, yerleşmeleri, gelenek, görenekleri, inanışları, geçirmiş olduğu değişim, dönüşümleri sözlü kültür ürünlerinin yaratıcı ve aktarıcılarını, anlatıların muhteva, şekil, yaratım-aktarım ve işlev özelliklerini etkilemektedir. Dolayısıyla Uygur Türklerine ait bu anlatıdaki Hızır tipide tüm bu dinamiklerin etkisiyle oluşmuş bir tiptir.

Sonuç

Tüm bu verdiğimiz bilgilerden yola çıkarak diyebiliriz ki Türk kültürünün çeşitli dinamiklerinden beslenen Hızır tipi halk anlatılarında geleneksel niteliklerinin yanı sıra anlatıldığı bölgenin sözlü, yazılı kültürüne, geleneğine ve Hızır inancının özelliklerine göre de yeni özellikler kazanabilmektedir. Ancak yine de Hızır tipinin geleneksel özelliklerinden uzaklaşmamaktadır. Gelenek ve yerleşme Hızır tipini zenginleştirmiş ve çeşitlendirmiş olsa da öze sadık kalmıştır. Hızır tipinin anlatıdaki tasvirinin ve rollerinin belirlenmesinde etkili olan Uygur sosyokültürel ve inanç sistemi anlatıdaki diğer kahramanların da rollerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Erken dönemlerde geçen Uygurların kadın destan kahramanlarının evleneceği erkeklerde aradıkları özelliklerinin, beklentilerinin yerleşik hayatın etkisiyle şekillenmesine bir örnek teşkil etmekte, konar-göçer toplumların anlatılarından farklılıkları gözler önüne sermektedir. Ve son olarak âşıklara rüyalarında bade veren âşık olmalarını sağlayan Hızır, bu anlatıda kendisi şiir söyleyen, atışma yapan âşık özelliği göstermesinin alt yapısında Uygur Türklerinin âşıkların piri olarak Hızır'ı kabul ettiği inancı mı yatmaktadır? sorusu üzerine araştırma yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- AKIN, B.(2012). “Alpamış Destanı’nda Hz. Ali Tasavvuru”. *Millî Folklor*, 96:19-28.
- ALPTEKİN, A.B. (2002). Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- AYDEMİR, A. (1981). İlyas (as). Hakkında Bir Araştırma”. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 5,41: 27-38.
- AYDIN, M. (1986). “Türklerde Hızır İnancı”. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2: 51-77.
- BEYDİLİ, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Çev. Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- BORATAV, P. N. (1997). “Türklerde Hızır, İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati”. *İslam Ansiklopedisi* 5/1. MEB.
- ÇELEBİ, İ.(1998). “Hızır, TDV İslam Ansiklopedisi”. Erişim Tarihi: 30.10.2019: <https://islaman-siklopedisi.org.tr/hizir#1>
- ÇETİN, İ. (2002). “Türk Mitinde Kut İyesi Kızır ve Medeniyet Değişikliğinde Kızır’dan Hızır’a Geçiş”. *Millî Folklor*, 54: 30-34.
- ÇINAR, A. A. (1994). “Türk Dünyasında Âşıklık Geleneğinin Karşılaştırılması”, II. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı: 59-67.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2003). *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnanışları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DUMAN, Mustafa. (2012). “Bozkurt’tan Hızır’a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”. *Millî Folklor*, 96:190-201.
- DUYMAZ, A. (2001). *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ERGİN, M. (1989). Dede Korkut Kitabı I, Ankara: TDK.
- ERGUN, P. (1993). *Halk Anlatmalarında Hızır*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖKDAĞ, B. A. (2006). “Ala Atlı Yol Tanrılarında Boz Atlı Hızır’a”. *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu’na Armağan*. 247-258.
- İNAYET, A. (2004). *Uygur Halk Destanları 1*. Ankara: TDK Yayınları.
- İNAYET, A. (2013). *Uygur Halk Destanları 2*. Ankara: TDK Yayınları.
- KASAPOĞLU, A. (2006). *Carl Gustov Jung’un Kehf Sûresi Tefsiri*. Malatya: Huzur Matbaası.
- KAYA, Doğan. (1999). “Karşılaşma, Atışma ve Deyişme Kavramları Üzerine Düşünceler ve Feymanî’den Örnekler”. *Folklor/Edebiyat*, 20:131-40.
- KAYA, D. (Y.Y.) *Âşıklığa Başlama*. Erişim Tarihi: 09.06.2022. http://dogankaya.com/fotograf/asikliga_baslama.pdf.

- KESKİN, A. (2012). Tahir ile Zühre Hikâyesi'nin Uygur Varyantı Üzerinde Yapısal Bir İnceleme, Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı: 555-575.
- KILIÇ, E. (2014). "Uygur Türklerinin Hızır ve Halk Hikâyelerinde Hızır Tipi". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4:45-55.
- KÖKSAL, H. (1984). *Battalnamelerde Tip Ve Motif Yapısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (2012). *Edebiyat Araştırmaları I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÖSE, N. (1996). "Türk Halk Hikâyelerinde (Yapı) Stucture", *Araştırmalar I, Milli Folklor Yayınları*: 20-53.
- KULA, M. (2006). *Türk Moda Giyim Endüstrisinde Deri Tasarımların Gelişim ve Değişim Parametreleri Üzerine Bir Araştırma*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MEHMET, A. (2006). *Uygur Halk Destanları (İcra Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- MEHMET, A. (2010). *Uygur Halk Destanları ve Destancılık Geleneği*. İzmir: Elik Y.
- OCAK, A. Y. (1999). *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- OĞUZ, Ö. (2002). *Küreselleşme ve Uygulamalı Halkbilimi*. Ankara: Akçağ.
- ÖGEL, B. (2014). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: TTK Yayınları.
- ÖGER, A. (2022). "Uygurlarda Geleneksel Meslekleri Konu Alan Çağatayca Bir Eser: Kitâb-ı Garîbî". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Araştırma Dergisi*, 104: 453-469.
- SAKAOĞLU, S. vd. (1997). *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- TOPALOĞLU, B. (2001). "İsm-i a'zam TDV İslam Ansiklopedisi". [Erişim Tarihi: 31.10.2022: https://islamansiklopedisi.org.tr/ism-i-azam](https://islamansiklopedisi.org.tr/ism-i-azam)
- TÜRKMEN, F.- CEMİLOĞLU, M. (2009). *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ULUSOY, D. - CELİL, A. (2005). Uygurlarda Aile. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi Sosyoloji Konferansları. 32: 1-29.
- ÜNSAL, Ölmez, S. (2021). "Yahudi ve İslam Kaynaklarına Göre İlyas Peygamber Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 21, 276-300.
- ZEREN, M. E. (2022). Türk Dinî Tarihinde İki Kurtarıcı Varlık: Bodisatva Avalokiteşvara ve Hızır. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 29:1614-1633.

EXTENDED SUMMARY

Folk narratives, which are a component of cultural identity, are the products of the collective memory of the society and are important sources where social codes are preserved and shared. Folk narratives undertake the role of preserving and transmitting the thought system, norms, values, beliefs, experiences and culture of societies, thereby contributing to the formation of social cohesion. Narratives that have a significant impact on communities have the potential to sustain, shape, and transform the cultural structure. Moreover, due to their dichotomous nature, these narratives are also influenced by the dynamics of change and transformation occurring in the lifestyles, beliefs and ideological systems of the society in which they are created. These characteristics can lead to the formation of multi-layered synthesis narratives or give rise to entirely new genres specific to that period. Folk narratives, which focus more on love rather than heroism, may not necessarily be based on historical events, often depict events close to reality and are generally written in the prose form (Çobanoğlu, 2004, p. 179). These folk narratives are not represented with a separate term in the oral cultural terminology of the Uyghur Turks, which is the subject of the current study. In this regard, the Uyghurs use the term “dastan” for the genre known as “folk narrative” in the Anatolian lands and “epope” in Western languages (İnayet, 2014, p. 9). The narrative of “Şahzade Behram and Melike Dilriz”, which is the subject of this study, is far from being an “dastan” and rather represents a “love narrative” or, according to Turkish terminology, a love-themed story that carries traces of settled culture. Folk narratives contain many motifs and characters that are associated with collective memory. One of these characters is Khidr. In Turkish culture, Khidr is a sacred figure who holds significant importance in the social and cultural structure as a synthesis of mythology and religious beliefs. Khidr is described as a wise, immortal old man who fulfils good wishes, helps those in difficult situations in both folk narratives and folk beliefs. Khidr, known for assisting the heroes in their times of difficulty, is associated with bringing an end to chaos and establishing the cosmos. From the meanings attributed to Khidr, he can be described as a helper and a rescuer. On the other hand, although narratives are reflections of collective consciousness, they may exhibit different characteristics in terms of conservatism and localization in certain aspects. However, their essence still belongs to collective consciousness and the realm of cultural significance. It is seen that the characteristics of the Khidr figure in the narrative “Şahzade Behram and Melike Dilriz” intersect with and diverge from the Khidr figure found in traditional narratives and beliefs. As it is known, the cult of Khidr exists not only among Turkic tribes but also in the beliefs and cultures of various societies. Accordingly, Khidr is fed by different beliefs and cultures. Within the belief and cultural structure of the Uyghur Turks, there are also figures such as Ak Sakallı, Gök Sakallı, Kızır, Bodhisattva Avalokiteshvara, and Hızır who possess the characteristic of being a savoir and helper. In this context, when evaluating Uyghur folk narratives, it is important not to overlook the different types that nourish the Hızır figure. Another aspect that this study aims to evaluate is the difference in mate selection among heroes between nomadic and settled lifestyles. In this narrative belonging to the Uyghurs who transitioned to settled life

in early periods, we can observe the presence of the examination motif, which differs from the folk narratives of nomadic Turkic communities. Therefore, another aspect that needs to be considered is the socio-cultural and belief foundation upon which the Khidr figure is formed. In this framework, the subject of this study is to identify and evaluate the role and characteristics of the Khidr figure in the narrative of Şahzade Behram and Melike Dilriz in the oral culture of the Uyghur Turks, and to examine the similarities and differences of this Khidr figure in other folk narratives. In this connection, firstly, general information about Khidr as found in the literature is presented, and then the characteristics of Khidr portrayed in the narrative are discussed in detail. Then, the common and different characteristics of Khidr in the narrative and in the traditional belief are analyzed.